

Тетяна ВИШНЕВСЬКА

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ СВОБОДИ ВИБОРУ ДОШКІЛЬНИКА

У статті зроблено спробу аналізу особливостей впливу сімейного середовища на формування у дитини свободи вибору, власної активності та ініціативи. Розглядаються основні стилі поведінки батьків. Акцентується увага на співвідношенні батьківського контролю та душевного тепла у процесі виховання дитини як основного показника успішності реалізації свободи вибору.

Дитинство – період, коли закладаються фундаментальні якості особистості, що забезпечують психологічну стійкість, позитивні моральні орієнтації на людей, життєздатність та цілеспрямованість. Ці духовні якості не розвиваються спонтанно, а формуються в оточенні вираженої батьківської любові, коли сім'я створює у дитини потребу бути визнаною, незалежною, вільно обирати та відстоювати власну позицію, здатність співпереживати та радіти за інших людей, відповідати за свої дії та вчинки, формує прагнення навчатися нового.

Опановуючи нові сходинки на шляху свого розвитку, протягом дошкільного періоду дитина краще починає розуміти себе і світ, усвідомлювати своє місце у конкретному соціальному оточенні. Саме у цей час вона формується фізично, психічно, інтелектуально, набуваючи усіх необхідних знань, умінь, навичок. У рамках свого середовища дитина дізнається про свій соціальний статус, засвоює норми, правила, культурне надбання свого суспільства, розвиває так звану Я-концепцію. Найважливішу основу у формуванні цих властивостей закладає сімейне середовище, яке відіграє роль головного інституту у сфері виховання.

На процес набуття дитиною соціального досвіду в дошкільному періоді здійснюють вплив багато сімейних факторів: стилі батьківської поведінки, кількість дітей у сім'ї та вікова різниця між ними, характер дитячих взаємин, засоби дисциплінарного впливу тощо. Крім того, досить суттєво на розвиток дитини впливає

структура та умови життя сім'ї: повна сім'я чи неповна; працюють усі члени сім'ї чи ні; живе сім'я у розкішному будинку за містом чи у перепаселеній квартирі. Якщо умови життя сім'ї чи її структура серйозно змінюються, особливо у гірший бік, соціальний досвід дитини також помітно змінюється [3, 436].

Як твердить П. Міллер (Miller, 1992), дошкільнята, описуючи себе, досить часто розповідають про свою сім'ю, і ця схильність характеризувати себе через соціальні стосунки протягом дошкільного дитинства різко зростає. Це очевидно, оскільки найсильніший вплив на розвиток у дитини Я-образу здійснюють її батьки. Саме вони збагачують досвід дитини визначеннями правильних і неправильних дій, моделями поведінки та оцінюють вчинки, – все це міцно закладається в основу власних уявлень дитини [10, 48].

Уявлення дітей та дорослих про розвиток взагалі та про дитячо-батьківські стосунки у процесі життя зокрема характеризуються лабільністю та змінюються принаймні в трьох напрямках:

- від упевненості про повну залежність дитини від батьків до усвідомлення автономності дитини як особистості;
- від віри у біологічну схильність психіки дитини до віри у визначальну роль факторів середовища;
- від відчуття необхідності жорсткого контролю за поведінкою дитини до надання їй можливості самій вчитися на власних помилках.

Характер та зміст цих уявлень зумовлені рівнем освіти батьків, їх належністю до певного соціального прошарку суспільства та культурно-історичних традицій [5, 52].

У процесі соціалізації дитини, з початком формування в її свідомості певних уявлень про себе, свою сім'ю, місце, яке належить особисто їй у цій сім'ї, з появою почуття незалежності та відокремленості від батьків, від довколишнього світу постає проблема особистісного вибору та свободи його реалізації. Рівень сформованості у дитини цих властивостей і уявлень залежить від її взаємодії з оточенням, з батьками. Цю взаємодію психологи поділяють на три основних типи:

- **пасивна** взаємодія – коли батьки передають, а дитина переймає від них і досвід, і умови середовища (як сприятливі, так і несприятливі), які дозволяють їй розвинути певні здібності

(наприклад, коли сім'я талановитих музикантів чи художників прагне зробити все можливе для закріплення та розвитку певних здібностей, дитина із схильністю до пасивної взаємодії буде приймати таке намагання батьків як належне, не відстоюючи власні інтереси та переконання);

– *стимулююча* взаємодія – дитина викликає якісно відмінні реакції батьків на свою поведінку, привертає до себе увагу на основі спадково зумовленої поведінки (наприклад, активна, комунікабельна за своєю природою дитина буде привертати увагу батьків, проявляти бажання чи небажання взаємодіяти з ними; тиха, мовчазна, несмілива дитина переважно не зацікавлена у привертанні уваги до себе, тим самим знижує якість взаємодії з батьками та оточенням);

– *активна* взаємодія – коли дитина виступає ініціатором певних стосунків з оточенням, прагне стати частиною конкретного середовища (наприклад, проявляє бажання знаходити друзів, нові можливості для діяльності). Це зумовлено властивостями її темпераменту, здібностями, сформованістю певних інтересів та нахилів.

Прямуючи до власної незалежності, дитина потребує більшої готовності батьків вислухати її, що значно підтримує її розвиток. Дитині потрібен хтось, хто розділив би її спостереження, хто допоміг би їй пояснити загадкові явища, які відмічає її увага. Дитині необхідно висловити свої думки, розповісти про пізнане, розмірковувати вголос [4, 31].

Творчий гуманістичний підхід до формування соціальної, позитивно-орієнтованої особистості, як зазначають Л.В. Сохань та І.Г. Єрмаков, вимагає від батьків дотримуватися певних принципів та творчо використовувати різноманітні механізми психологічного впливу в процесі спілкування з дитиною [2, 17]. Серед них автори виділяють такі прямі механізми:

– *прямі підкріплення* – заохочення поведінки, яку дорослі вважають бажаною, та покарання за порушення встановлених правил. Це дозволяє закріпити у свідомості дитини певну систему норм, дотримання яких поступово стане звичкою та її внутрішньою потребою;

– ідентифікація (намагання дитини наслідувати своїх батьків, орієнтуватися на їхній приклад);

– розуміння (вивчення внутрішнього світу дитини, чутлива реакція на її душевні потреби дозволяють сформувати самосвідомість, потребу у рефлексії та комунікативні якості).

Автори виділяють ряд опосередкованих механізмів:

– рольової взаємодоповнюваності (у сім'ї, де мати любить кухарити, дочка може не знати, як підійти до плити, бо цю соціальну роль зайнято, тому є необхідність звернути на це особливу увагу);

– психологічної протидії – жорстка регламентація свободи провокує іноді активацію спроб уникнути контролю, формує самостійність у характері, тим часом як уседозволеність може сформувати залежність та очікування, щоб рішення прийняв хтось інший [2, 197].

Усі зазначені фактори зумовлюють напрямок внутрішньо-сімейної комунікації (дитина-дорослий чи дорослий-дитина) і перебіг процесу емансипації дитини від батьків. Цей процес характеризується такими аспектами: емоційним (наскільки важливим є емоційний контакт з батьками порівняно з прихильністю інших людей); поведінковим (наскільки жорстко батьки регламентують поведінку дитини); нормативним (ступінь відповідності норм і цінностей дитини і життєдіяльності батьків) [2, 197].

Оптимально, як стверджує Г.Крайг, коли батьки, обмежуючи автономію дитини та поступово, але завзято навіюючи їй певні цінності, виробляючи так звані “внутрішні гальма”, намагаються при цьому не стримувати допитливість дитини, прояви її ініціативи та почуття впевненості у своїх силах. Для того, щоб оволодіти цим мистецтвом, батькам необхідно збалансувати ступінь контролю та душевного, сердечного тепла [3, 436].

Батьківський контроль, продовжує Г. Крайг, має відношення до ступеня вираженості у батьків заборонних тенденцій. Такі батьки обмежують право дитини діяти за своїми потягами та бажаннями, активно домагаються від дитини підкорення правилам та слідкують за тим, щоб вона повністю виконувала свої обов'язки. На противагу цьому, Г.Крайг характеризує батьків, для яких заборонні тенденції

не характерні, які менше контролюють дитину, ставлять менше вимог та накладають менше обмежень на її поведінку та прояви емоцій.

Батьківське тепло вказує на те, якою мірою батьки проявляють любов та повагу до дитини, схвалюють її поведінку та заохочують до прояву активності. Душевне тепло батьків, підкреслює Г.Крайг, знаходить своє вираження у тому, що вони часто усміхаються до своїх дітей, хвалять та підтримують їх, намагаються якомога менше критикувати, карати та проявляти своє невдоволення. Жорстокі батьки, навпаки, критикують, карають, часто відхиляють прохання та скарги дітей, рідко виявляють до них схвалення та любов [3, 436].

Батьківський контроль з вираженими заборонними тенденціями та відсутність тепла впливають на прояви у дітей агресії та асоціальної поведінки, формування Я-концепції з деструктивним нахилом, а це гальмує інтеріоризацію моральних цінностей та розвиток соціальних навичок (Becker, 1964; Maccoby, 1984) [8; 9, 321].

У визначенні стилів батьківської поведінки у процесі виховання ми підтримуємо позицію Діани Бомрід (Baumrind, 1980), яка виділила три **основних типи батьківського контролю: авторитарний, авторитетний та ліберальний** [6]. Розглянемо також четвертий тип, який був визначений Є.Є. Маккобі, – **індиферентний** стиль батьківської поведінки [9, 713].

Г.Крайг, аналізуючи ці стилі поведінки, зауважив, що вельми важко оцінити ступінь впливу стилів батьківської поведінки на дітей дошкільного віку чи відокремити їх вплив від впливу інших факторів, таких, як спадкова схильність, статево-рольові очікування та стереотипи, порядок народження та сімейні кризи [3, 437].

Найбільший контроль за поведінкою та діями дитини здійснюється при **авторитарному** стилі виховання. Дитина найчастіше опиняється у певному психологічному вакуумі, нерозумінні та небажанні з боку батьків прийняти позицію дитини як особистості, що має певні права у сім'ї, бажання, інтереси та власні потреби. Авторитарні батьки не лише позбавляють дитину свободи власного вибору, відкидають її право у прийнятті рішень

в сім'ї, але і наголошують на обов'язковому виконанні вказаних вимог та команд, беззастережному дотриманні жорстких правил. Батьки закриті для постійного спілкування з дітьми. Діти таких батьків виховуються похмурими, замкненими, боязкими та дратівливими.

Усі спроби дитини проявити свою незалежність від авторитарних батьків можуть бути для неї вкрай фруструючими [3, 437]. Саме "авторське" ставлення до дітей дає батькам уявне право *підправляти* дитину і впродовж свого життя обмежувати її особистісну свободу.

Поєднання високого ступеня контролю та душевного тепла, прийняття та підтримка зростаючої автономії дитини забезпечується при *авторитетному* стилі батьківської поведінки. Хоча такі батьки, як зазначає Г.Крайг, накладають певні обмеження на поведінку дітей, вони пояснюють їм зміст та причини цих обмежень. Їхні рішення та дії не видаються дітям несправедливими та свавільними, тому діти легко погоджуються з ними [3, 437].

Обмеження свободи вибору здійснюється у зрозумілих для дитини межах, завдяки чому не принижується її гідність, попереджується поява таких негативних рис особистості, як тривожність, невпевненість у власних силах, невміння орієнтуватися у нових ситуаціях. Діти добре адаптуються в нових умовах, ситуаціях вибору, у них успішно розвивається самоконтроль, формуються соціальні навички, висока самооцінка.

Деякі психологи називають цей стиль виховання демократичним, тому що він найбільше сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи, соціальної відповідальності. Основними перевагами цього стилю є наступне: батьки роз'яснюють мотиви своїх вимог, проявляють владу – у разі необхідної потреби; цінують у дитини як слухняність, так і незалежність; прислухаються до думок дитини, але не стають при цьому рабами її бажань [1, 195].

Повна відсутність контролю за поведінкою дитини, однак у поєднанні з теплими душевними стосунками, характерна для *ліберального* стилю виховання. Цей стиль – повна протилежність до авторитарного. Домінуюча спрямованість комунікації при такому

стилі – від дитини до батьків. Дітям надається надлишок свободи у власному виборі при незначному керівництві з боку батьків.

Такі діти мають значні труднощі у ситуаціях, коли необхідно стримати свої поривання чи відкласти задоволення заради справи, вони схильні до неслухняності та агресивності, поводять себе на людях неадекватно та імпульсивно, невимогливі до себе [3, 439].

На думку де Бомрінд [6], переважна більшість ліберальних батьків настільки переймаються та захоплюються демонстрацією “безумовної любові”, що перестають виконувати безпосередні батьківські функції, зокрема встановлювати необхідні обмеження та заборони для своїх дітей.

Повне надання дитині свободи вибору, відсутність будь-яких обмежень з боку батьків щодо її діяльності та вчинків, низький контроль поведінки характеризує *індиферентний* стиль виховання. Однак ця свобода вибору надається дитині не через турботливе та розуміюче ставлення батьків до проявів її ініціативи, а через повну відсутність зацікавлення батьків діями дитини, тепла та сердечності у ставленні до них. Обмеження та заборони такими батьками не встановлюються, але не через визнання дитячої активності, а через нестачу часу, бажання чи інтересу брати участь у житті дитини, вони закриті для спілкування з дитиною; як і авторитарні батьки, настільки обтяжені власними турботами, що у таких батьків не залишається ні сил, ні часу, ні бажання виховувати дітей.

Отже, аналізуючи основні стилі поведінки батьків у процесі виховання, можна виділити два основних критерії, що лежать в основі цих типів та на співвідношенні яких будується концепція виховання у сім'ї: це рівень батьківського контролю та прояви душевного тепла у ставленні до дітей.

На основі зробленого аналізу чотири описані стилі виховання можна зобразити у вигляді куба, що дає можливість наочно побачити співвідношення основних критеріїв, стилів поведінки, визначених на їх основі, а також ступінь свободи вибору дитини, що надається при різних типах виховання [рис.1].

Рис. 1.

Щодо питання про свободу вибору, надання якої забезпечують авторитетний, ліберальний та індиферентний стилі виховання, то слід зазначити, що якість наданої дитині свободи є кардинально відмінною.

Якісно позитивна та конструктивна свобода найбільше забезпечується при авторитетному стилі виховання – дитина володіє свободою вибору, усвідомлює та приймає цю свободу як особистісну цінність, як стимул та основу для успішного розвитку власної індивідуальності, ініціативи, прояву своєї неповторності.

Якісно позитивна, але деструктивна свобода надається дитині при ліберальному стилі виховання – всюдозволеність у виборі певних дій та неконтрольованість поведінки дитини призводить до нерозуміння нею норм і соціальних правил, невміння брати на себе відповідальність за власний вибір, обмежувати та контролювати свої бажання.

Якісно негативною та деструктивною свободою володіють діти в умовах індиферентного стилю виховання – залишені без контролю, покинуті та наділені безмежною свободою вибору через недбалість батьків, їх небажання чи неспроможність виховувати дитину, дошкільники не можуть диференціювати межі своєї свободи, передбачати негативні наслідки вибору та уникати їх, відповідати за свій вибір тощо.

Очевидно, що найменша свобода вибору, а іноді і повна її відсутність, спостерігається при авторитарному вихованні, що, звісно,

негативно впливає на розвиток у дитини самостійності, впевненості у власних силах та призводить до формування комплексу неповноцінності.

На основі виділення чотирьох стилів батьківської поведінки у взаємовідносинах з дітьми необхідно показати такі *тактики* виховання, на яких вони базуються: *диктат*, *співробітництво*, *опіка* та *“невтручання”* [рис.2].

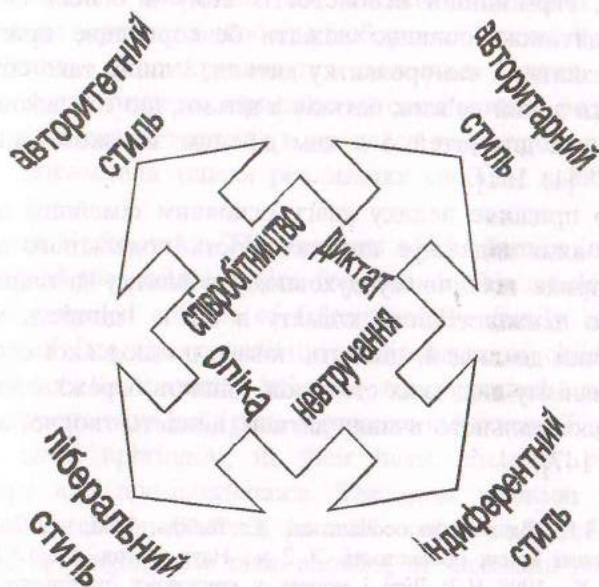

Рис. 2.

Підсумовуючи результати аналізу цієї проблеми, хочемо навести слова І.Д. Беха. Він стверджував, що лише завдяки батьківській любові, піклуванню, розсудливості, вимогливості й захисту створюються найбільш сприятливі умови для розвитку й реалізації

дитиною всіх її інтелектуальних і духовних потенцій, для несуперечливого входження у розгалужену систему моральних та інших норм суспільства [1, 145].

“Часто-густо батьки люблять в дітях самих себе, вони вбачають у них своє продовження, бувають безмежно раді, коли діти світоглядно подібні на них. Така любов корислива. Безкорисливо любить дитину лише той, хто прагне розвинути у неї високу самосвідомість, вивільнити від своєї влади, а не продовжити її на можливо довший період. Це єдино правильний шлях до становлення незалежної, гармонійної особистості. Тому в основі спілкування батьків з дитиною повинно лежати безкорисливе прагнення до вільного розвитку і саморозвитку дитини, і лише таке спілкування цінне. Тільки такий зв'язок батьків з дітьми, що є шляхом свободи, самоактивності для дітей, і є тим дійсним зв'язком, який має їх поєднувати” [1, 151].

Автор приділяє велику увагу основним сімейним цінностям, досягнення яких підвищує продуктивність подальшого виховного процесу, сприяє всебічному духовному розвитку дитини: цінність позитивного психологічного клімату в сім'ї, цінність моральної любові дитини до людей, цінність поваги до людської особистості, цінність гуманізму людських стосунків, цінність бережливості дитини, цінність відповідального вчинку дитини, цінність творчої активності дитини [1, 147].

1. Бех І.Д. Від волі до особистості. К.: Либідь, 1995. – 202 с.
2. Життєві кризи особистості: У 2 ч.: Наук.-метод. посіб./ Л.В.Сохань, І.Г. Єрмаков К., 1998 Ч.2: Діти і молодь у кризовому суспільстві: технології допомоги і підтримки. – К.: Либідь, 1998. – 565 с.
3. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
4. Фугупатрик Д.Г. Диалог с ребенком: Пер. с англ. – Москва: Аквариум, 1996. – 400 с.
5. Шаграева О.А. Когнитивный компонент образа жизни семьи // Взаимодействие психологической службы дошкольного детского учреждения и семьи в воспитании здорового ребенка // Журнал прикладной психологии. – Москва, 2000. – №2 – С. 7 – 12.
6. Baumrind D. Early socialization and the discipline controversy. – Morristown, NJ: General Learning Press, 1975.
7. Baumrind D. New directions in socialization research // American Psychologist. – 1980. – № 35. – P. 639 – 650.

8. Becker W.C. Consequences of different kinds of paternal discipline // Review of child developmental research. – (Vol. 1). – New York, 1964.

9. Maccoby E.E. Socialization and developmental change // Child Development. – № 55. – 1984. – P. 317 – 328.

10. Miller P.J., Mintz J. The narrated self: Young children's constructions of self in relation to others in conversational stories of personal experience // Merrill-Palmer Quarterly. – № 38 (1). – 1992. – P. 45 – 67.

Татьяна Вишневская. Особенности влияния семейной среды на формирование свободы выбора дошкольника. В статье делается попытка анализа особенностей влияния семейной среды на формирование у ребенка свободы выбора, собственной активности и инициативы. Рассматриваются основные стили поведения родителей. Акцентируется внимание на соотношении родительского контроля и душевной теплоты в процессе воспитания ребенка как основного показателя успеха реализации свободы выбора.

Tetyana Vyshnevskia. The features of the family influence on the forming of the child's choice freedom. In this article the author makes well-grounded analyze of features of the family influence on the forming of free choice, activity and initiative of child. The four basic styles of the parents' behavior are described: authoritarian, authoritative, permissive-indulgent, permissive-indifferent. There are four tactics of child upbringing in their basis: dictates, cooperation, guardianships and non-interference. The great attention is paid to analyze the correlation between parental control and soul warmth during child upbringing as a main showing of successful realization of the child's choice freedom, forming independence and child attitude to himself.